

Tekening van Herman M. J. Misset uit 1900. Huisjes behorend bij de stadstimmertuin aan de Achtergracht, gebouwd naar (vermoedelijk) ontwerp van Stalpaert voor de onderfabriek, de boekhouder en de stadsmeestertimmerman.

ANNEMARIE TEN CATE

Het zeventiende eeuws bouwbedrijf in Amsterdam

Het fabriekambt, de stadstimmertuin en de stadsarchitect

Het 17de eeuws stedelijk bouwbedrijf¹ is een bijzondere en veranderlijke aangelegenheid geweest. Waarschijnlijk was het ontwerpen van gebouwen in de eerste helft van die eeuw een gemeenschappelijke aangelegenheid; een overleg tussen verschillende stadsmeesters enerzijds en Burgemeesters en Vroedschap anderzijds, waarbij toekomstige gebruikers bovendien ook hun invloed gehad moeten hebben. Annemarie ten Cate beschrijft in dit artikel het 17de eeuws bouwbedrijf te Amsterdam.

Een ontwerper van een bepaald overheidsgebouw of semi-overheidsgebouw (kerk, weeshuis, beurs, VOC panden enz.) wordt slechts bij hoge uitzondering genoemd. Ook na de aanstelling van de eerste stadsarchitect, Daniël Stalpaert blijft dit het geval. Het was vanzelfsprekend dat hij de ontwerpen leverde voor stadsgebouwen en zo iets was blijkbaar niet vermeldenswaard. In de archieven wordt hij veelal niet of slechts terzijde genoemd. Men mag echter wel aannemen dat de stadsarchitect de ontwerpen heeft geleverd die in opdracht van Burgemeesters en Vroedschap tot stand zijn gekomen. Dat er over het werk van iemand als Hendrick de Keyser zoveel bekend is, is uitzonderlijk en heeft hij te danken aan zijn bewonderaar Salomon de Bray, die postuum een oeuvrecatalogus samenstelde.

Fabryck

Waarschijnlijk heeft er vanaf de tweede helft van de 15de eeuw een college van fabriek- of timmermeesteren bestaan, dat belast was met de bouw en onderhoud van de openbare gebouwen, het bevaarbaar maken van grachten en havens, de zorg voor de waterhuishouding, de circulatie en het houden van toezicht op de naleving van de bouwvoorschriften (De eerste

bouwverordening dateert van 1531²). De uitvoering werd hiermee aan de *Thesaurieren* (penningmeesters) onttrokken, zij behielden echter wel de uiteindelijke verantwoordelijkheid. Wanneer de figuur van de 'fabryck' (fabriekmeester) als hoofd binnen dit college is ontstaan is niet bekend. De fabrieksmeester werd gekozen uit de *Vroedschap*. Hij had de leiding over de *stadstimmertuin* (scaffery), hield toezicht,

zorgde voor de onderlinge samenwerking tussen de verschillende meesters, de aankoop van materialen en het uitbetalen van de lonen. In de 16de eeuw was er slechts sprake van een stedetimmerman en stedemetselaar. Per kwartaal moest de fabryck verantwoording afleggen bij de Thesaurieren. Beslissingen van belangrijke aard werden in de Vroedschap besproken.

De functie van fabriekmeester en penningmeester werd tot 1624 door één en dezelfde figuur uitgevoerd en breidde zich enorm uit. Zijn zware, langzamerhand louter administratieve taak werd wel verlicht door de aanstelling in 1594 van *Hendrik Staets* als stadsmeestertimmerman, *Corn. Danckerts* als stadsmeestermetselaar en *Hendrick de Keyser* als stadsmeestersteenhouwer ende beeltsnijder. Zij zorgden voor de technische inbreng, het ontwerpen van gebouwen en het maken van bestekken. Ook hadden zij de directe leiding bij de uitvoering.

Reorganisaties

Vanaf het begin van de 17de eeuw trok het college van Burgemeesters en Thesaurieren steeds meer verantwoordelijkheden naar zich toe. Op die manier kregen ze langzamerhand de volledige macht over de bezittingen van de stad. Na 1624 werden de ambten van fabriekmeester en penningmeester gescheiden. Het ambt van fabriekmeester hield daarna waarschijnlijk niet veel meer in dan de eer en enkele verantwoordelijkheden. Nadat in 1633 fabriek *Pieter Hasselaer* (later burgemeester) ontslag had genomen, werd het vervullen van deze functie telkens uitgesteld en tenslotte helemaal niet meer vervuld.

De stadsmeesters – in de loop der jaren komt er een aantal bij – zoals een meester-landmeter, schuitemaker, smid en loodgieter vallen dan direct onder de verantwoordelijkheid van de Burgemeesters en Thesaurieren. Het verwerven van nog meer invloed en bezuinigingsoverwegingen moeten hierbij een rol gespeeld hebben.

Stadsmeesters

Na 1633 vielen de stadsmeesters onder direct bevel van de *Thesaurier Ordinaris*. In die periode kwam er ondanks de Engelse oorlogen en de daaraan gekoppelde economische recessie een aantal grote werken tot stand; de bouw van het *Stadhuis*, de verbouwing van de *Beurs*, de vierde vergroting van de stad en het uitdiepen en vergroten van de grachten tussen 1674-1685. De taak van de fabriekmeester werd voor een deel overgenomen door de onderfabriek. In 1658 werden er zelfs twee aangesteld: *Gerrit Barentsz. van Swanenburg* (sedert 1654 stadstimmerman) en *Jacob Lambertsz. Spakenburg*. Zij hadden achtereenvolgens de volgende taken: '... den opsicht, directie ende beleyt van alle deser stede gebouwen, timmeragiën en reperatiën mitsgaders allen den aenclieven en alle gevolgen van dien...' en '...alle de resterende stadssaken...' Van Swanenburg wordt bovendien nog verplicht om op de stadstimmertuin te gaan wonen. Van Spakenburg wordt overigens na zijn aanstelling niet meer genoemd en spoedig ontslagen. In 1667 wordt Van Swanenburg opgevolgd door *Hans Jansz. Petersom*. De Thesaurier toen bepaalde dat '... ieder meester sijn eygen werken sal hebben te verantwoorden aan de Heeren Burgemeesteren...'. In 1682 vond er wederom een reorganisatie binnen stadswerken plaats, er werden zeven verschillende diensten ingevoerd, die onder toezicht gesteld werden van verschillende raden en Burgemeesters. De organisatie was enorm gegroeid en telde inmiddels 19 stadsmeesters en rond de 130 werknemers.

Stadstimmertuin

De stadstimmertuin, de plaats waar het materiaal voor het stedelijk bouwbedrijf werd bewaard en waar voorbereidend werk voor de bouw werd getroffen, bevond zich in de 16de eeuw bij de tegenwoordige *Grimburgwal*. Vervolgens in de *Nieuwe Doelenstraat*, waarna deze in 1630 werd verplaatst naar een groter terrein in de *Jordaan* (de *Tuinstraat* en omgeving). In 1660 werd er wederom verhuisd, naar de plek die nu de *Voormalige Stadstimmertuin* heet, ten zuiden van de *Achtergracht*. Bij de vierde vergroting was dit gebied binnen de omwalling gevallen. Op de Timmertuin bevonden zich de diverse werkplaatsen, magazijnen, loodsen en bureaus. In 1666 werd het terrein '...vercleyt volgens het concept ende teeckeningen van den architect Daniël Stalpaert ende Jan Willemsz. Brederode, stadtsmetselaar, ...'. De verkleining had te maken met teruglopende bouwactiviteiten in het algemeen, maar ook met het uitbreken van de Tweede Engelse oorlog 1665-1667 en de economische terugval. De nieuwe onderfabriek Van Swanenburg werd verplicht op de stadstimmertuin te gaan wonen.

Voor hem en de in 1666 aangestelde boekhouder en stadstimmerman werden er op het terrein aan de *Achtergracht* drie huisjes (waarschijnlijk naar ontwerp van Stalpaert) gebouwd.

In 1853 werden deze huisjes nog steeds door de directeur van het fabriekskant, de boekhouder en een algemeen opzichter bewoond. (In 1900 zijn ze gesloopt). Na 1853 is het gebied onder leiding van de toenmalige directeur, *Willem Anthonie Froger*, langzamerhand helemaal gewijzigd. Uit die tijd dateert ook de nieuwe benaming, *Publieke Werken*. Na 1900 is Publieke Werken uiteindelijk verhuisd naar de *Kostverlorenkade*.

Stadsarchitect-Stadsbouwmeester

In de literatuur worden de termen stadsarchitect en stadsbouwmeester door elkaar gebruikt. Zo wordt Hendrik de Keyser vaak ten onrechte stadsarchitect of stadsbouwmeester genoemd. Hij is echter nooit als zodanig aangesteld. De Keyser bezat kwaliteiten, bewees te kunnen ontwerpen en kreeg steeds vaker opdrachten, zowel van de Vroedschap als van particulieren. De tractementen (loon) uit 1601 zeggen in dezen ook het een en ander. *Pieter Ja-*

die periode ontstonden de moeilijkheden tussen *Jacob van Campen* en de Vroedschap. Vergelijken we het tractement van Stalpaert, 1600 gulden per jaar, met dat van *Simon Bosboom*, meestersteenhouwer, die in dezelfde periode 700 gulden per jaar kreeg met een toelage van 30 gulden, dan blijkt dat het tractement van de stadsarchitect in verhouding veel hoger lag. In hetzelfde jaar 1653, kregen de meestermetseelaar en -timmerman ca 550 gulden per jaar plus de gebruikelijke toelage.

Directeur-Generaal

Na de dood van Stalpaert in 1676 wordt zijn functie niet meer vervuld, waarschijnlijk omdat de bouwactiviteiten wederom sterk waren teruggelopen. De situatie na de dood van Stalpaert is te vergelijken met die voor zijn aanstelling. De eerdergenoemde *Hans Jansz. van Petersom* volgt in 1667 de onderfabriek Van Swanenburg op. Tot 1676 werkt hij nauw samen met Stalpaert en na diens dood werkt hij ook als bouwmeester voor de stad. In die periode bouwde hij waarschijnlijk de *Amstelhof*, een gebouw dat duidelijk in de traditie van Stalpaert tot stand is gekomen.

In het midden van de 18de eeuw treden

De Lijnbanen (touwslagerij) aan de Oostenburgergracht, in 1660 in opdracht van de Verenigde Oostindische Compagnie gebouwd. Voorbeeld van een semi-overheidsgebouw, waarvan het ontwerp vermoedelijk door de stadsarchitect werd geleverd (foto A. M. ten Cate).

cobsz. Nagtglas, hoofd van de fabriek, kreeg 600 gulden jaars en 30 gulden kleedgeld, Hendrick de Keyser kreeg 300 en 20 gulden kleedgeld, een vrije woning en hout. *Danckerts* (metselaar) en *Staets* (timmerman) kregen elk 400 en 20 gulden kleedgeld. De Keyser kreeg dus het minst van de drie stadsmeesters.

Op 29 oktober 1648 wordt er binnen het stedelijk bouwbedrijf een nieuwe functie gecreëerd. De *Oud Raad van Amsterdam* nam het volgende besluit: '... Daniël Stalpaert is aengenomen voor stadsarchitect op een tractement van sestien hondert gulden's jaers, mits dat Burgemeesteren alle jaeren vrij mogen sijn en hij sal moeten doen al wat de stat aengaet of dat Burgemeesteren of Thesaurieren hem belasten'. Zijn taak was het opzicht over alle stadsgebouwen en speciaal vermeld werd het toezicht bij de bouw van het nieuwe *Stadhuis* en de toren van de *Nieuwe Kerk*. Juist in

er veranderingen op binnen het fabriekskant. In 1747 wordt het ambt van 'directeur-generaal der stadswerken en gebouwen' in leven geroepen. Deze functie is te vergelijken met die van de fabriekmeester in de 17de eeuw en werd meestal bekleed door een militair-ingenieur. Met de aanstelling van *Abraham van der Hart* in 1777, die benevens bovengenoemde functie van directeur-generaal ook de functie van stadsarchitect bekleedde, heeft Amsterdam zijn tweede stadsarchitect gekregen.

Noten

Dit artikel is een samenvatting van een deel van een onderzoek naar leven en werk van de stadsarchitect Daniël Stalpaert. 1-2 Zie hiervoor *J. C. Breen*. De verordening op het bouwen te Amsterdam voor de 19de eeuw. In: *Jaarboek Amstelodamum*, 1908, p. 107-148.